

ДЕМОГЕОГРАФІЧНА СИСТЕМА РЕГІОНУ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкрито поняття демогеографічної системи регіону як об'єкта суспільно-географічного дослідження. Обґрунтовано необхідність використання комплексного підходу до дослідження демогеографічних процесів у регіоні. Показано функціонально-компонентну структуру ДГС. Наведені основні етапи та методи дослідження ДГС регіону.

The essence of regional demo-geographic system (RDS) as an object of socio-geographic investigations is disclosed. The usage of complex approach to investigations demo-geographic processes in the region is substantiated. The functional-component structure of DRS is shown. The main stages as well as methods of RDS investigations are explored.

Вступ. Постановка проблеми. Для сучасного етапу розвитку нашої країни актуальними є демогеографічні проблеми, котрі стосуються різних аспектів життєдіяльності населення. Зокрема серед них можна виділити наступні проблеми кількісного та якісного відтворення населення: зниження рівня народжуваності, зростання показників смертності, невисока тривалість життя, деформація вікової структури, диспропорція балансу трудових ресурсів та інші.

У суспільно-географічному вивченні особливостей розвитку населення невід'ємною рисою розуміння його проблем є об'єднуюча роль території, врахування місцевих умов та факторів, передбачення наслідків їх впливу. Тому досить важливим є виділення та вивчення територіальних спільностей людей, які об'єднуються демогеографічними зв'язками та схожістю регіональних умов природного та механічного руху населення зокрема і демогеографічного процесу в цілому.

Територіальний зріз життєдіяльності населення може бути детально вивчений завдяки комплексному підходу до проблеми. Вивчення демогеографічної системи регіону дозволяє комплексно без відриву від реальної соціально-економічної ситуації оцінити потенціал та проблеми населення конкретної території та дає можливість здійснювати ефективне науково обґрунтоване управління нею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основна теоретична та практична база демогеографії розкрита в роботах В.О.Джамана, І.М. Дудника, Т.В.Панасенко, С.С. Мохначука, Ю.А. Пивоварова, О.У. Хомри, М.І.Фащевського, деякі аспекти функціонування ДГС висвітлені в працях

С.О.Ковальова, Н.Я.Ковальської, А.Є.Слуки, Е.М.Лібанової, А.І.Доценка та ін. Проблеми деяких регіональних демогеографічних систем знайшли своє відображення в наукових доробках Н.М.Паньків, О.М.Перхач, Н.І.Прицюк, Т.В.Тарасенко.

Суспільно-географічні аспекти вивчення структури населення висвітлені у працях О.Г.Топчієва, А.І.Доценка, В.О.Джамана, І.М.і.Дудника та ін.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Всебічне, комплексне вивчення демогеографічної ситуації та демогеографічних процесів в регіоні є запорукою отримання об'єктивної інформації про проблеми населення, яка є вихідною точкою для пошуків шляхів їх вирішення. Ціллю статті є розкриття поняття демогеографічна система регіону, а також висвітлення підходів до її вивчення.

Виклад основного матеріалу. При вивченні демогеографічної обстановки в регіоні перш за все необхідним є виділення та вивчення територіальних спільностей людей, які об'єднуються демогеографічними зв'язками та схожістю регіональних умов природного та механічного руху населення зокрема і демогеографічного процесу в цілому. Комплексне вивчення цих зв'язків та відношень стає можливим завдяки використанню системного підходу, що дозволяє розглядати будь-який суспільно-географічний об'єкт як систему (множину взаємопов'язаних об'єктів – елементів системи – яка утворює певну цілісність, новий об'єкт).

Відомо, що термін “комплекс” походить від латинського *complexus*, що означає “зв'язок”, “сполучення”, закономірне поєднання, сукупність предметів, явищ або властивостей, які утворюють єдине ціле, особливу єдність з оточуючим середовищем [3]. Як правило кожен досліджуваний комплекс є елементом комплексу більш високого рівня; елементи будь-якого досліджуваного комплексу, в свою чергу, виступають як комплекси більш низького рівня.

На нашу думку, *демогеографічна система регіону* – просторове утворення, основою якого є територія регіону і яке складається з територіальних спільностей людей, а також тих, зв'язків, відношень, елементів географічного середовища, котрі забезпечують життєдіяльність та кількісне і якісне відтворення населення регіону.

ДГС властиві найістотніші ознаки системи:

- взаємний зв'язок тіл (елементів, частин, компонентів елементів, частин, компонентів), які утворюють систему;
- суперечливий характер взаємодії між взаємопов'язаними елементами;
- якісна відмежованість взаємопов'язаних частин від зовнішнього середовища. [2]

Демогеографічна система це утворення, якому властива якісно більш складна структура, ніж окремим його складових елементів. Системі властива

цілісність, яка проявляється у тому, що взаємодія її елементів породжує нову якість, а не зводиться до простого поєднання властивостей цих елементів. Важливою ознакою цілісності системи є її відносна стійкість, яка характеризується наявністю тісніших зв'язків всередині системи по відношенню до зв'язків з елементами зовнішнього середовища.

Дослідження ДГС регіону повинно складатися з декількох *послідовних етапів*:

- підготовка теоретико-методологічної основи дослідження. Розкриття суті ДГС регіону, виявлення її основних функціональних компонентів та системоформуючих зв'язків, формулювання конструктивних завдань, підбір методів дослідження;
- збір статистичної інформації щодо демографічної ситуації в регіоні та функціонування основних складових ДГС на сучасному етапі та у минулому;
- ретроспективний аналіз демогеографічних процесів та виявлення основних чинників, що впливають на демогеопроекти в регіоні;
- покомпонентний аналіз функціональних складових ДГС, синтез отриманої інформації, загальна оцінка розвитку ДГС регіону;
- розробка науково обґрунтованого прогнозу демогеографічних процесів у регіоні, створення моделі функціонування ДГС у майбутньому;

Вивчення структури ДГС слід починати з виділення її основних елементів. Базовим елементом ДГС є людина. Серед похідних виділяються ті, що викликані діяльністю людини як виробника й споживача матеріальних благ і послуг та безпосередньо забезпечують процес її життєдіяльності. Інтегральним елементом ДГС можна вважати населений пункт як місце постійного проживання певної спільності людей, як територію, на якій відбуваються основні види життєдіяльності населення. [2]

На нашу думку, до похідних елементів ДГС регіону слід віднести підсистеми забезпечення фізичного здоров'я та духовного розвитку, підсистеми праце- та житлозабезпечення, підсистему обслуговування, які в свою чергу також поділяються на складові (*рис. 1.*). Необхідно виділити організаційно-управлінську підсистему, завдяки якій і можливе регулювання ДГС та забезпечення її стійкого розвитку.

Дослідження ДГС регіону повинно мати комплексний характер, тобто функціонування ДГС та її складових має розглядатися в тісному взаємозв'язку з певними типами господарства, структурою та рівнем розвитку сфери обслуговування населення, величиною та місцеположенням поселень, природноресурсними та природно-екологічними характеристиками конкретної території. Дослідження чинників, котрі впливають на формування демографічної ситуації в регіоні, може бути здійснене завдяки використанню факторного аналізу.

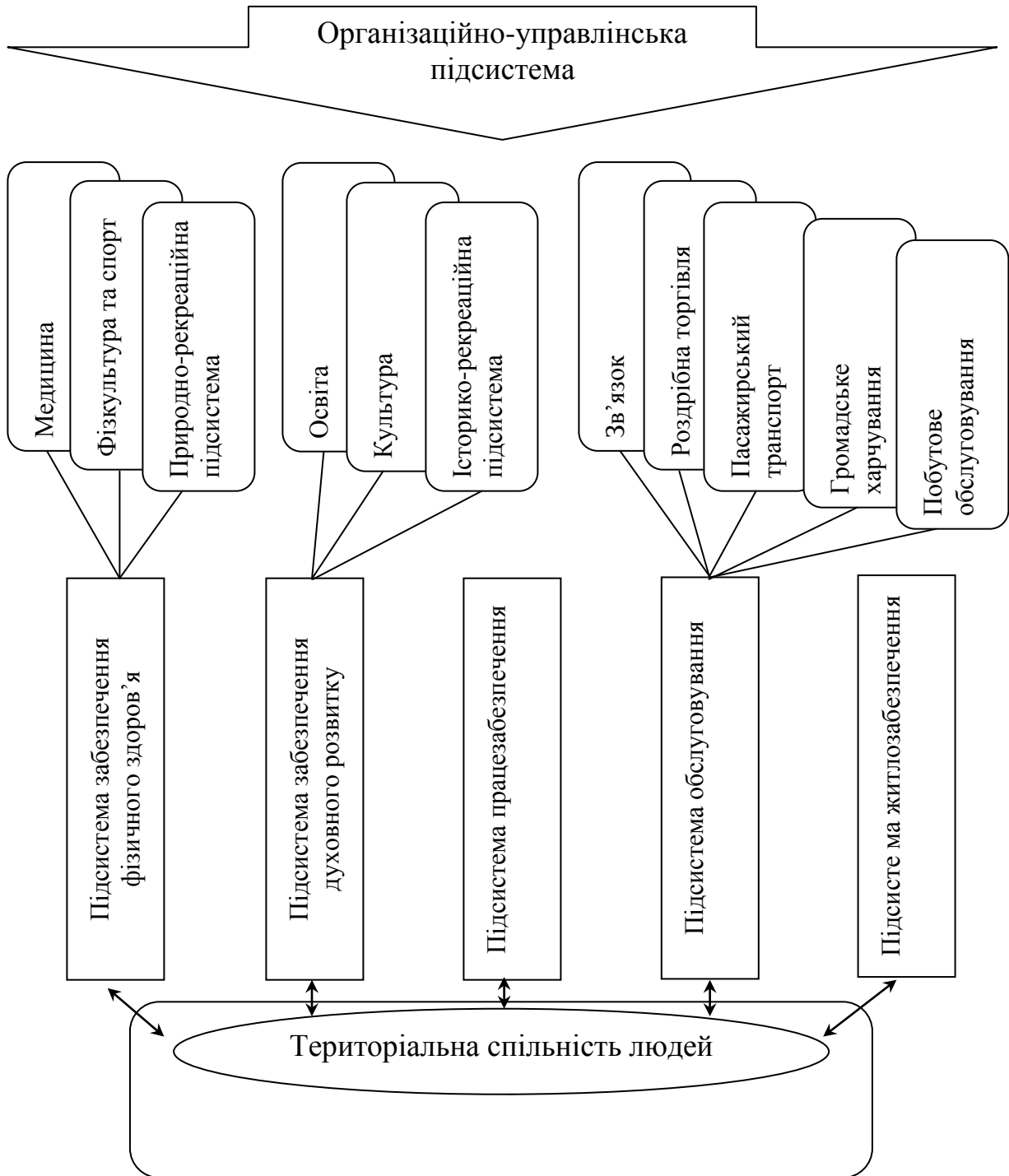

Рис.1. Функціонально-компонентна структура ДГС

Слід пам'ятати, що всі демогеографічні явища не є чимось сталим, а постійно розвиваються в часі. Більш того, реальна демографічна ситуація в значній мірі визначається подіями, що відбувалися в минулому.

Основною категорією при цьому є демогеографічний процес – закономірна просторово-часова зміна моментів (станів) розвитку

демогеосистеми, що відображається у взаємопроникненні та взаємозалежності різних виявів відтворення демогеографічної ситуації (за Дудником І.М.), це часовий розвиток населення на певній території, його кількісні та якісні зміни, загальний напрямок таких змін, зміни у просторовому розподілі населення, тенденції розселення (за Топчієвим О.Г.).

Важливою частиною досліджень є групування територій за типами демогеографічних процесів. Типи ДГП визначаються за співвідношенням загального приросту чи загального зменшення населення регіону. Доповненням до цього є графік демогеографічних процесів, на якому зображена динаміка головних показників руху населення протягом певного часу (бажано 10-15 років). Графік дає змогу чітко визначити загальну тенденцію динаміки населення – зростання, стагнація, зменшення, а також характеризувати темп, стабільність або варіативність такої тенденції.

Важливим напрямком в руслі історико-географічного підходу є поєднаний аналіз просторово-часового розвитку суспільно-географічних явищ, який здійснюється в основному за допомогою графічних методів.

Наприклад, зобразивши на одному графіку криву Лоренца для різних періодів, ми можемо простежити процес збільшення територіальної концентрації населення області. Виявити основні просторово-часові тенденції дозволяє також побудова серії карт зі спільною системою умовних знаків.

Покомпонентний аналіз функціональних елементів ДГС регіону включає в себе перш за все детальне вивчення особливостей територіальних спільностей людей: дослідження динаміки чисельності населення, параметрів кількісного відтворення (природного та механічного рухів населення), а також виявлення особливостей статево-вікової структури населення регіону як інтегруючої ознаки демогеографічного розвитку. Крім цього необхідно також здійснити аналіз функціонування основних елементів похідних підсистем ДГС регіону.

Основною метою вивчення динаміки чисельності населення є встановлення стійких тенденцій та виявлення проблем, які повинні будуть цілеспрямовано вирішуватись в майбутньому. Відносно простим у користуванні та одночасно досить ефективним у досягненні поставленої мети є графічний метод, який дозволяє отримати загальне уявлення про характер зміни чисельності населення. Досить високу пізнавальну ефективність дає застосування статистичних показників: середньорічного приросту населення, коефіцієнту інтенсивності зміни абсолютного приросту населення, середнього абсолютного приросту населення. Ці показники дають змогу одержати кількісну оцінку інтенсивності зміни населення за тривалий період, дозволяють виявити відмінності в динаміці населення в розрізі сільської та міської місцевостей та в ДГС різних рівнів, а також вони є основою для прогнозних розрахунків.

Розрахунок показників народжуваності, смертності та природного руху населення дозволяє виявити тенденції відповідних процесів для сільського і міського населення, для відповідних типів населених пунктів. При цьому

істотне значення має кількісний вимір значення факторів, що впливають на показники природного руху населення.

Статеві-віковий склад не лише відбиває процеси відтворення населення в минулих періодах, а й становить основу для оцінки перспектив подальшого відтворення. Показники чисельності населення та його статеві-вікового складу є одними з основних в статистиці населення, тому аналіз цих показників становить основу дослідження демогеографічної ситуації в регіоні.

Статеві-віковий склад населення регіону є результатом дії багатьох факторів, як демографічних (народжуваності, смертності, міграційних процесів), так і тих, що на них впливають – історичних, соціальних, економічних. В свою чергу, зміни у статеві-віковому складі населення спричиняють зміни у природному та міграційному русі населення, впливають на процеси подальшого відтворення населення. Статеві-вікова структура є головним фактором, що визначає безпосередньо тип динаміки населення. Трансформації статеві-вікових пропорцій на певній території впливають на розвиток населених пунктів, ситуацію на ринку праці, загальне соціально-економічне становище в регіоні та, відповідно, вимагають введення змін в організаційно-управлінській системі (зокрема у системі соціального захисту населення, пенсійній політиці, системі освіти тощо).

Статеві-вікова структура є важливим аспектом дослідження демогеографічних систем. Аналіз часових тенденцій зміни співвідношення між віковими групами населення є необхідною умовою для розрахунку потенціалу відтворення населення. Територіальні відмінності у віковій структурі населення визначають на основі її типізації. Оскільки вікова структура є результатом сукупного впливу процесів природного і механічного руху, то її типи, інтегруючи дію цих процесів можуть виступати як узагальнюючі характеристики певної територіальної спільності людей. Критерієм виділення типів вікової структури є співвідношення між її основними групами: особами у допрацевдатному, працевдатному та післяпрацевдатному віці.

При проведенні аналізу чисельності та складу населення за статтю та віком важливе місце належить графічним методам дослідження даних. Найбільш поширеними серед них є застосування гістограм (при зображенні конкретного населення), кривих розподілу (для теоретичного населення) та перетвореної гістограми – піраміди статеві-вікової структури населення.

Важливою складовою дослідження ДГС регіону є вивчення загального характеру та структури розселення населення на досліджуваній території.

Досліджуючи демогеографічну ситуацію в регіоні слід не забувати про інтегруючу роль території. Матеріальні умови життєдіяльності населення завжди територіальні, адже територія становить цілісну сукупність умов життя людей – природних, соціально-економічних, матеріально-технічних тощо. Реалізувати принцип територіальності в дослідженнях дає змогу хорологічний підхід, який передбачає розгляд суспільно-географічного об'єкту як простору,

заповнюваного предметами і явищами, локальні зв'язки між якими носять причинно-наслідковий характер.

До суспільних властивостей території належать ємність (її здатність вміщати деяку кількість об'єктів певного виду) та освоєність (ступінь залучення у суспільне виробництво та інтенсивність зміни природних властивостей під впливом людської діяльності), а також демографічні, соціальні та господарські властивості.

В демогеографічних дослідженнях використовують поняття демографічної місткості території, тобто такої максимальної чисельності населення, яке може проживати на певній території, задовольняючи найважливіші потреби за рахунок використання місцевих ресурсів. Цей показник може бути основою для визначення оптимуму населення на конкретній території.

Важливою частиною демогеографічних досліджень є демогеографічне районування (як компонентне, часткове так і комплексне).

Обов'язковою умовою дослідження є виділення подібних за показниками динаміки населених поселень чи територій, тобто здійснення типізації окремих поселень чи систем розселення за ознакою динаміки. Групування об'єктів за подібністю певних характеристик передбачає кластерний аналіз. Це один з методів класифікації, що передбачає поділ вихідної сукупності об'єктів на кластери (класи, групи). Складність задач кластерного аналізу полягає у тому, що реальні суспільно-географічні об'єкти є багатовимірними, тобто описуються не одним, а певною сукупністю параметрів, тому об'єднання в групи здійснюється у просторі багатьох вимірів.

Зміст, структура та специфіка дослідження ДГС зумовлює необхідність широкого застосування графічного та картографічного методів дослідження. Карти та графіки (діаграми) є з одного боку засобом пізнання складних просторово-часових закономірностей демографічних процесів, а з іншого – наочною ілюстрацією результатів виконаних досліджень та засобом їх узагальнення (синтезу). Значний пізнавальний та аналітичний потенціал мають наступні напрямки застосування: побудова графіків та серій карт динаміки демографічних процесів, що дозволяють побачити їх тенденції; побудова графіків залежності між кількістю поселень та їх людністю; побудова картодіаграм процесів природного відтворення, статево-вікової структури, зайнятості населення тощо.

Однією з найважливіших складових демогеографічних досліджень є прогнозування. Демопросторові процеси з усіх суспільно-просторових характеризуються найвищим рівнем інерційності, тобто збереження протягом тривалого періоду часу стійкої тенденції інтенсивності їх зміни. Така інерційність обумовлюється уповільненою еволюцією структури населення. Одним з основних методів прогнозування демографічних процесів є метод перестановки віків. Компонентами таких прогнозних розрахунків є фактичний

статеві-віковий склад населення на базовий рік, передбачувані рівні народжуваності та смертності, тенденції міграції. Розрахунки здійснюються по періодах, що відповідають величині однієї вікової групи (звичайно один чи п'ять років) окремо в розрізі чоловіків та жінок. [4]

Демогеографічні дослідження мають бути спрямовані на виявлення проблем та пошук шляхів дієвої демографічної політики. Для ефективного управління територією області необхідно враховувати нерівномірність в розподілі показників розвитку ДГС адміністративних районів та вживати комплексних заходів по подоланню територіальних диспропорцій у розвитку всіх підсистем ДГС.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Об'єктивна взаємопов'язаність перебігу демографічних процесів в суспільстві з усіма об'єктами географічного середовища зумовлює необхідність використання комплексного підходу до їх вивчення, при цьому специфічним об'єктом дослідження виступає демогеографічна система регіону, яка в свою чергу є підсистемою суспільно-географічного комплексу.

Однією з найважливіших частин дослідження ДГС є виділення та покомпонентне вивчення всіх її підсистем, при цьому найбільшу увагу слід приділити дослідженню територіальних спільностей людей, які становлять системоформуючу основу будь-якої ДГС.

Комплексна оцінка розвитку окремих ДГС в свою чергу дозволяє здійснити їх порівняльну характеристику, є основою для подальшого прогнозування демографічного становища в регіоні, а також дозволяє розробити основні принципи ефективної регіональної демографічної політики.

1. Борисов В.А. Демография – М.: Издательский дом NOTABENE, 2001. — 272 с.
2. Дудник І.М. Низова демогеографічна система – Полтава: Полтавський відділ УГТ, 1996. – 200 с.
3. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (Теорія, методи, практика). Вид. 4-е, доп. – К.: Європ. Ун-т, 2002. – 210 с.
4. Мезенцев К.В. Регіональне суспільно-географічне прогнозування – К., 2008. – Стр. 136
5. www.ukrstat.gov.ua – Державний комітет статистики України. Методологічні положення щодо статистичного аналізу чисельності та складу населення